

ԱՆԹՈՒԱՆ ՄԵՅԷ ԵՒ ԶՐԱԶԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ

Անթուան Մեյէ եւ Հրաչեայ Աճառեան...

Ահա լեզուաբանական գրականութեան մէջ հեղինակութիւն եւ հռչակ վայելող լեզուաբան եւ բանասէր զոյգ հայագէտներ, որոնց ուսումնասիրութիւնները լուսաւորում են հայագիտութեան ուղին:

Մեյէի կամ Հ. Աճառեանի գիտական վաստակի մասին հրատարակուած ակնարկները, նրանց կենսագրականները ինքնին վկայում են, որ հայ լեզուաբանութեան պատմութեան մէջ այս անունները (ինչպէս նաեւ Հիւսէ՝ մանինը) միմեանց հետ սերտ կապուած են մեսրոպատառ մի քանի կոթողներով, որոնցից մէկը, եօթթեանի, կրում է «Հայերէն Արմատական Բառարան» համեստ խորագիրը:

Հայ լեզուաբանութեան պատմութեան մէջ (իդ. Աղայեան) որոշ մանրամասնութեամբ եւ վերլուծաբար, իսկ ընդհանուր լեզուաբանութեան պատմութեան մէջ (Գ. Զահուկեան) ի միջի այլոց ասուած է, որ Հ. Աճառեանը Ա. Մեյէի աշակերտն է, նրա հետեւողը հայերէնի հնդեւրոպական բնույթի, լեզուաբանական եւ հասարակագիտական ուղղութիւններէ հարցում: Այստեղ մեր նպատակը աւելի համեստ է. աշխատեցինք ցոյց տալ Մեյէի եւ Հ. Աճառեանի՝ ուսուցչի եւ աշակերտի գիտական աղբրակցութեան, փոխադարձ յարգանքից եւ բովանդակից, միմեանց գիտական ու մարդկային արժանիքների դեհաստումից ծնունդ առած սերտ բարեկամութեան եւ աշխատակցութեան փաստացի արտայայտութիւնները. փաստացիութիւնը պահանջում է մէջբերումներ, որոնց համար պէտք է ներողամիտ լինել: Վերջում ներկայացնում ենք Հ. Աճառեանի մի քանի նամակներ՝ ուղղուած Մեյէին:

Ա Ն Ո Ւ Ա Ն Մ Ե Յ Է

Յրանսխաղի անուանի լեզուաբան, հնդեւրոպական լեզուաբանութեան ներկայացուցիչ Անթուան Մեյէն ծնունդ է 1866 թ. (վախճ. 1936 թ.): 1897 թ. նրան շնորհուն է բանասիրական գիտութիւնների դոկտորի գիտական աստիճան: Ունի քսանչորս անուն լեզուաբանական աշխատութիւն եւ 540 յօդուած: Եղել է մի շարք երկրների գիտութիւնների ակադեմիաների իսկական եւ պատուաւոր անդամ:

Մեյէն միաժամանակ մեծագոյն հայագէտներից է. ունի դասական կամ հին հայերէնի (գրաբարի) երկու քերականութիւն (Ֆրանսերէն եւ գերմաներէն լեզուներով), տասնեակ հայագիտական յօդուածներ, համառօտ ակնարկներ. գրախօսել է շատ ու շատ հայագիտական աշխատութիւններ¹, թղթակցել է հայ անուանի դէմքերու հետ: 1891 եւ 1903 թթ. այցելել է Թիֆլիս եւ Հայաստան, իջմիածնի մատենադարանում ուսումնասիրել է հայերէն ձեռագրեր: Փարիզի «Արեւելեան լեզուների դպրոցում» հայերէնի տարրական գիտելիքներն ստանալով հայագէտ Օկիւսթ Գարիէլից եւ մէկ տարի աշակեր-

¹ Մեյէի հայագիտական յօդուածների եւ գրախօսութիւնների մեր կազմած ժողովածուն երեւանում գտնուել է մամուլի տակ:



ԱՆԹՈՆԻԱՆ ՄԵՅԷ

տելով՝ անուսնի հալածողներ Հ. Տաշեանին եւ Հ. Ա. Այտընեանին՝ Փարիզի համալսարանում եւ Քոլիժ տը Ֆրանս» բարձրագոյն դպրոցում, երկար տարիներ դասաւանդել է Հին եւ արդի հայերէն, հայերէնի համեմատական հնչախնարանութիւն, անեցրել է յայտնի դարձած եւրոպացի հայապետներ, որոնցից են Ֆրանսիացիներ Լուի Մարիէսը, Ֆրէտէրիք Մաքլէրը, Սթանիսլաս Լիոնէն, Ռումիլայի Վլատ Պըրըցիանուն եւ ուրիշներ։ Նրա հայալստական վաստակի վերլուծութից յետոյ, պրոֆ. Է. Ալայանը եղբակացեւում է. «Մեյէի հայադիտական հետազոտութիւնները հաստատապէս մտել են հայոց լեզուի ուսումնասիրութեան ոսկէ դանձարանի մէջը. նրա ուսումնասիրութիւնները ոչ միայն մնայուն են իրենց բարձր արժէքով, այլեւ իրենց այդ խորը, դիտական ընդթոյժով օրինակ են ծառայում թէ ինչպէ՛ս պէտք է ուսումնասիրել լեզուական երևոյթները։ Մեյէն հայ լեզուաբանութեան պատմութեան մէջ մտած մեծագոյն լեզուաբաններից մէկն է» («Հայ լեզուաբանութեան պատմութիւն», հտ. Ա, էջ 350)։

Հ. ԱՃԱՌԵԱՆԸ ՄԵՅԷԻ ԱՇԱԿԵՐՏ

1895 թ., երբ «Երեկի Հրաշեան, Սամաթիոյ վարժարանի անխօսուկ, գրասեղանին դամուած աշակերտն»² Պոլսի Կեդրոնական վարժարանի փայլուն շրջանաւարտը, ուսման ծարաւի հայ երիտասարդը լեզուաբանական բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու համար մեկնում է Փարիզ, Մեյէն Սորպոնում դեռեւս 1890 թուականից դասաւանդում էր լեզուաբանական մի քանի սուրակայ, յատկապէս համեմատական քերականութիւն։ Զանազան երկրներից պալիս էին նրան ունկնդրելու։ Այս դիտական դասախօսով Հրապուրւում է նաեւ Հ. Աճառեանը եւ մտնում նրա ամենայարատեւ աշակերտների շարքը։ Առում ենք ամենայարատեւ, որովհետեւ հաղուագիւտ են եղել Մեյէի օտարերկրեայ աշակերտները, որոնք նրա խիստ դիտական դասընթացներին կարողացել են հետեւել մէկ կամ մի քանի տարի եւ իրենց հայրենիքն են վերադարձել բարձրագոյն կրթութեան փկայականով, իրենց հերթին դարձել անուանի դասախօսներ, ծանրակշիռ դիտականներ։ Հ. Աճառեանը Մեյէին աշակերտել է 1895—1898 թուերին³։

Հ. Աճառեանը «Կեանքիս յուշերից» իր գրքում (Երեւան, 1967) նկարագրել է իր առաջին հանդիպումը Մեյէի հետ, խօսել նրանից լսած դասախօսութիւնների մասին։ Հետեւեալ քաղուածքները բերում ենք այդ գրքից։

Սորպոնում եղիպտացիտ Մասփերոյի դասախօսութիւնից յետոյ ամենաը ցրում են։ «Եւ ի՞նչ դուրս եկայ դասարանից —գրում է Հ. Աճառեանը—, եւ տեսայ մի... մարդ, այժի մօրուքով, այտերը ուսած թաթարի նման, աչքերին ակոց, վիշն սպիտակ քաշնէ, որ մօտեցաւ ինձ եւ հարցրեց.

— Vous êtes Arménien ? (Դուք Հա՞յ էք)

— Այո, —պատասխանեցի։

— Venez chez moi (Եկէ՛ք ինձ մօտ), —տասց եւ հեռացաւ. գնաց» (էջ 155)։

² Բուրակն, 1898, Յուլիս, ք. 23, էջ 448։

³ Մեյէի հայ աշակերտներից են Եղի Գևորգ Մ. Ս. Դաւիթ-Քելլը, Կ. Բասմաշեանը, Դիւլեանը, Մերոպ Վրդ. Մախաւտեանը, Ժալախանը, Միքայելեանը եւ ուրիշներ։



Հ Ր Ա Ջ Ե Ա Յ Ա Ճ Ա Ռ Ե Ա Ն

Հ. Աճառեանը դպրոցի դռնապանից իմանում է, որ իրեն տուն հրաւիրող մարդը Մեյէն է, եւ գրում է. «Ոյ մի անգամ չէի յոսած այդ մարդու տնունը, որ աշուհէտեւ իմ ամբողջ կեանքի ուղեցոյցը պիտի լինէր»:

Մեյէն իր տանը չարաթը մէկ անգամ Հ. Աճառեանին հետ պարապում է հայերէնի հնչիւնաբանութիւն, իսկ համալսարանում՝ սանսկրիտ, հնդերոպական լեզուների համեմատական հնչիւնաբանութիւն:

Ուսանողութեան տարիներին Հ. Աճառեանը Փարիզի Լեզուաբանական ընկերութեան անդամ է ընդունուել Մեյէի շնորհիւ, իր մի ուսումնասիրութեան համար: Ահա ինչպէս. «Մեյէի հետ տանը եւ ունեցայ ուրիշ պարապմունք էլ. լադերէնի քերականութիւնը եւ բառարանը, որ պատրաստել էի Կոստանդնուպոլսում, ցոյց տուի նրան. շատ ուրախացաւ և առաջարկեց, որ նոյնը Ֆրանսերէնի թարգմանեմ: Մաս առ մաս թարգմանեցի, ինքն էլ հետեւում էր լեզուին, ուղղումներ էր կատարում եւ վերջապէս ամբողջ դիւբը, "Etude sur la langue laze" վերագրով, ներկայացրեց Փարիզի Լեզուաբանական ընկերութեան, որ հրատարակեց իր Տեղեկագրում մաս առ մաս եւ յետոյ առանձին գրքով: Ինձ էլ այդ առթիւ նոյն ընկերութեան անդամ ընտրեցին» (էջ 157—158): Այդ լինում է 1897 թուին:

Հ. Աճառեանը եղել է միջակ արհեստաւորի գաւակ: «Կեանքիս յուշերից» գրքի «Դժբախտ շրջան» դիտում նա վերլիշել է, նրա մտերիմներից մենք լսեցինք Երեւանում, ինչպէս նաեւ Մեյէն նրա աշխատութիւնների մի քանի գլխաւորականներում նշել է, թէ Փարիզում նիւթական ինչպիսի՜ գրկանքների դնով է ստացել բարձրագոյն կրթութիւն. «Արտակարգ արիութիւն պահանջող աշխատանքային պայմաններում է սովորել» (Մեյէ) լեզուաբանութիւն, իւրաքանչիւր լեզուաբանական գիտական մեթոտ: «Լսած լինելով — գրում է Հ. Աճառեանը իր յուշերում—, թէ Ամերիկայում բանուորական ուժի կարիք կայ եւ շատ Հայեր այնտեղ գործ են գտնում, որոշեցի Ամերիկա գնալ: Այս միտքս յայտնեցի Մեյէին, որ խոստացաւ տալ ինձ մի յանձնարարական Ամերիկացի մի իրաւագէտի: Բայց չուտով եւ Ամերիկա գնալու մտքից հրաժարուեցի, ասելով, թէ այնտեղ աշխատողը այնտեղ էլ կարող է աշխատել («Կեանքիս յուշերից», էջ 163): Ողջ Հ. Աճառեանը խորոված պիտտակ է վաճառել զիշերները եւ վատակել եօթ Ֆրանք: Յետոյ օրը գնացի Մեյէի մօտ, դասի օրն էր: Պատմեցի եղածը: Եւ միայն կարող եմ հիանալ ձեր վրայ— ասաց նա: Այդ էլ ինձ համար քաջալերութիւն էր» (նոյն տեղում, էջ 167):

Հ. Աճառեանի ուսանողութեան դժուարին տարիներին նրա եւ Մեյէի միջեւ հաստատուել է սերտ բարեկամութիւն, ինչպէս վկայում է Հ. Ներսէս Աղիւնեանը. «Աճառեան միակ բարեկամ մ'ունեցաւ այդ տարիներուն յանձին իր ուսուցչապետին... որ չուտով ճանչցաւ քանամեայ երիտասարդին կարողութիւնները, առաւ իր առաջնորդութեան տակ, միանշամայն կնքեց անոր հետ սերտ բարեկամութիւն»⁴: Դա իրօք եղել է ջերմ, անչափանդիր եւ յարատեւ

⁴ Հանդէս Աժօրեայ, 1953, էջ 453, Հրաչեայ Աճառեան (մանախօսական): Այն հարցին, քե՛ Մեյէն ինչու՞ այդ դժուարին տարիներին միւսապէս չի օգնել իր սիրելի աշակերտին, կարելի է պատասխանել մի այլ հարցով. արդեօք աշակերտը քերթիցէ կ'ընդունէր այդ միւսական օգնութիւնը. ո՞չ, կը պատասխանէ անշուշտ մրա մտերիմները: Պատմում են, որ Արեւիկագէտների 13րդ համագումարին (Փարիզ, 1897) մամակցելու իրաւունք տուեալ դրամական փոքրիկ գումարը ձեռք բերելու համար Հ. Աճառեանը ծախքաւոր է իր անցողիկ վաճառել հեծց այդ գումարով, ինչ Մեյէից կամ մէկ ուրիշից պարտէ ամեն: Իրականութեւն է, որ Հ. Աճառեանը մամակցել է այդ համագումարին. սակայն պատմում են ման, որ եղ-

Դարձեցան թիւ և, որովհետեւ պատկոտը, Թէպէս Երէ մէջ ի
 թիւնէրէց, ուշագոր Նաեմէկ է իր արմատնոր աւագորս Կէ Եւ Գր
 պարզացմանը, մասնաւոյն է Երա յո և բնութան աւանատ թիւնէ Եւ
 գտեցան մտնուլու մէջ իրար յարմար զարմարմանքով, Իր աւ Գն արն Կն
 յու նպատակով իր աւ տէրն Եւ և Նաեմէկ ընտրով աւ և Գն Բն

[illegible]

Փարիզում Մեյէլին աշակերտելով և Միքստպոլիսում Հիպոմոնի զաստիստութիւնները ունելոյցելով յեղափոխական կայսրի պետիքները թո տանալուց, ճիւղաւարանական մեթոտներին իտալամոլո լինելուց յետոյ պրի Սէտտանը դրել է Մեյէլն , յերազմանում է Հոյսաստնի և հոտակով պոպ ւում այն տմէնի պարպալումը, որ վերաբերում է իր աղային յիւրի պատ մութեանը, Նա պետ է էլմիտմին, յիստի Շուրի և Պարկկոտանի ու տմ բողջմովն նստիւում պիտա մանկիւլարմովն պրիմունն լինան: Նրա մտքով անցում ըն անցել մնալ ճիւղ Փարիզում և պտանալ ճաշ աղային կամ մշակով լնալն պրիմն, ինչպէս այն ժամանակ ալեկլին տմանը: Նրա կրտսմն տլ է իր

[illegible]

ՄԵՅԷՆ՝ Հ. ԱՃԱՌԵԱՆԻ ԲԱՐԵԿԱՄԸ ՆՐԱՆՑ ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հ. Աճառեանը թէեւ հեռացել է Փարիզից, սակայն 35 տարի նամակագրական սերտ կապ է պահպանել իր ուսուցչի հետ, որ միշտ էլ մնացել է իր շրջանաւարտ աշակերտի՝ հայազիտութեան համակողմանի ուսումնասիրութեան նուիրուած Հ. Աճառեանի ուսուցիչն ու բարեկամը, խորհրդատուն՝ զիտական, երբեմն էլ նոյնիսկ գործնական հարցերում: Այսպէս, իր «Հայ բարբառագիտութիւն (Ուրուագիծ և դասակարգութիւն հայ բարբառների)» աշխատութեան հայերէն հրատարակութեան հարցով, Հ. Աճառեանը Գր. Պալաթեանին գրել է. «Գրքիս վերնադիրը պէտք է դնենք Հայ բարբառագիտութիւն (Ուրուագիծ եւ դասակարգութիւն հայ բարբառների): Ուրուագիծ բոլոր անհրաժեշտ է Մէյէի խորհրդով, որպէսզի Փրանսերէն գրքիս հրատարակելը իրաւունք չունենայ գրքիս վրայ պահանջներ ներկայացնելու իբրեւ թարգմանութեան»⁷:

Առաւելապէս գործնական եւ օգտակար են եղել Մէյէի խորհուրդները լեզուաբանութեան բնազատառում: Ինչպէս ասուեց ճիշդ ծանոթութեան մէջ, Հ. Աճառեանը Մէյէի նամակները չի պահել, բայց զբաղեցում քննարկուած հարցերը օգտագործել է, դրանց քննադատական կողմը նկատի առել իր ուսումնասիրութիւնների մէջ: Դրա օրինակները չափ են: Նշենք մի քանիսը:

«Քննութիւն Սուշավայի բարբառին» ուսումնասիրութեան առաջարկում Հ. Աճառեանը գրել է. «...Երախտօք կը յիշեմ ... իմ մեծանուն ուսուցիչներու պրոֆ. Մէյէի եւ պրոֆ. Հիւլզմանի քաջալերական խօսքերը... Այս հատորիս մէջ ջնադատ եմ դարձանէլ նախորդ աշխատութեան («Այլաբանութիւն» բարբառին կննութիւնը) — Մ. Մ) ընդհանուր ուղղութեան մասին: այն բնութիւնները, որոնց համար զիտողութիւններ կ'անէ Ուսուցչիս պրն. Մէյէ նախ բերանացի եւ ապա գրաւոր կերպով կը քննադատէր, թէ համեմատութեան կըր առնուած էր առհասարակ մեր արդի հայերէնը... Երկրորդ՝ ձայնական օրէնքի հանդէպ դրուած օրինակներու նուազութիւնը... մանաւանդ երկրորդական օրէնքներու համար պրն. Մէյէ կը պահանջէր, որ օրինակները ամբողջական ըլլան... իմ ներկայ հատորիս մէջ ամբողջ այս թերութիւնները վերացած են»⁸:

Մի ալ օրինակ.

«Քննութիւն և համեմատութիւն եզնկայ նորագիտ ձեռագրին» ուսումնասիրութեան մէջ խօսելով ձեռագրի ապաստարան ընթերցման մասին եւ պատճառաբանելով, թէ այն հարադատ է ե դարին՝ Հ. Աճառեանը տողատակում նշել է. «Վերոյիշեալ զիտողութիւնները քաղուած եւ ընդարձակուած են Մէյէ հայաբանին մէկ անձնական նամակէն, որուն հաղորդած էի ժամանակին ձեռագրին սոյն զեղեցիկ ընթերցուածը»⁹:

Կամ. «Հայոց գրիւր» (առաջին հրատարակութիւն, էջ 322—323),

6 Հ. Աճառեանը երեւաճում վառել է Մէյէից ստացած նամակները:

7 Երեւան, ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Գրականութեան և Արուեստի Թանգարան, Գր. Խալաբեանի ֆոնդ, 1911 թուականի Մայիսի 12ի նամակից: Նոյն միտքը կրկնուած է Գ. Խ. Հոկտեմբերի 5ի նամակում: Նշենք, որ Հ. Աճառեանը, մինչ այդ, ճայն աշխատութիւնն աւելի համառօտ հրատարակել է ֆրանսերէն:

8 Բազմապէս, 1899, էջ 112—113:

9 Հանդէս Ամսթրալայ, 1904, էջ 162:

աշխատութեան մէջ Հին Հայերէնում վ եւ հնչիւնների տարբերութեան մասին խօսելիս, Հ. Աճառեանը մէջբերել է Մեյէի մի նամակի հետեւեալ տողերը. («Ահա թէ ինչ կը զրէ ինձ Հայագէտ Մեյէ իր նամակին մէջ այս խնդրի առթիւ») «Գաղով վ եւ զերուն, ես համոզուած եմ, որ ասոնք իրարմէ տարբեր ձայներ էին, առանց որոյ այբուրենի հեղինակը զանոնք զանազանած չպիտի բլլար: Հակամաս եմ կարծելու, որ վ կը նշանակէր իսկական բաղաձայն մը, թերեւս արդէն չըթնատամնային վ ձայնը. բայց այս վերջին կէտին վրայ ապահով չեմ. յամենայն դէպս անշուշտ սպիրանտ էր, կրկնաշրթնային կամ չըթնատամնային. իսկ եւ աւելի բաղաձայն ու էր (1913 Դեկտ. 23)»:

Իր մի նամակում (1911 թ.) Հ. Աճառեանը հաւանաբար Մեյէի կարծիքն է հարցրել Նիդողայոս Մառի լեզուաբանական տեսակէտների մասին: Մեյէն նրան պատասխանել է հետեւեալ տողերով, որ Հ. Աճառեանը արտադրելով (Փրանսերէն լեզուով) հաղորդել է Գր. իտալաթեանցիին¹⁰. «Ըստ իս, պէտք է թողնել, որ Մառը մինչեւ վերջ չարագրել իր տեսակէտները, եւ ապա միայն ձեռնարկել դրանց քննարկմանը: Ցարդ չեմ կարողացել դրանք յստակօրէն բարձրել. անձեւ մի բան են: Բոլոր նրանք, որոնք մի քիչ լեզուաբանութիւն պիտեն, տեսնում են, որ դրանցից ոչինչ չի կարելի երգականել: Սակայն երբ նա հերթականութեամբ կը շարագրել խնդիրները, կը տեսնենք, որ դրանք անհիմն են: Պէտք է մի քիչ չի սպասել: Մէկ յօդուածը ոչինչ չի փոխի եւ կարող է պղտորել դեռեւս չկազմաւորուած մտքերը»¹¹: Հ. Աճառեանը չարժանաւորւմ է. «Վիաւելցնէ, թէ ինքը Մառի բոլոր գրքերը ունի. . . Ամենէն վերջը կ'աւելցնէ. Ես հորից կը մտածեմ ձեր նամակին մասին: Այսպիսով՝ Մեյէ կը հրաժարի գրել. սակայն վերջի բառերը յուսով են. կրնանք կարծել, թէ հանդիստ ժամանակ մը զբաղի այս խնդրով»¹²:

Սակայն Հ. Աճառեանի «Հայերէն արմատական բառարան»ն է, որ զարմել է Մեյէի եւ Հ. Աճառեանի նամակագրութեան գլխաւոր նիւթը, նա է արժանացել Մեյէի առանձին ուշադրութեան, դիտական անլոկուութեան եւ հորհուրդների: Նրանում ամենից ակնառու է երկու գիտնականների պիտական համադրութեան շնորհիւ յետոյ Հայերէնի հարուստ բառապաշարն ուսումնասիրութեան գործում լեզուաբանութիւնը շատ բան է պարտական Մեյէին եւ Հ. Աճառեանին. այստեղ երկու հսկայ Հայագէտների ջանքերն ու յաջողութիւնները զուգընթաց են եղել: «Հայերէն արմատական բառարան»ի հեղինակը յայտարարել է առաջաբանում, թէ որքան է պարտական իր ուսուցչին այս գործում, եւ ուսուցիչը մամուլում հրատարակել է, թէ որքան է չլպարտ իր աշակերտով. «Հպարտ եմ — գրել է Մեյէն —, որ Աճառեանին երկար տարիներ ունեցել եմ իմ աշակերտների թում. . . նա մէկն է նրանցից, որոնք պատին են բերում այն դպրոցին, որից անցել են»¹³: Մեյէի աշակերտներից Հայագէտ Հ. Լուի Մարիէսը գրել է. «Ստուգաբանութեան մէջ եւս Մեյէի լոյսով է առաջնորդուել Աճառեանը, որ յաճախ կրկնել է «Ուղիղ մեկնեց Մե-

10 Գրականութեան եւ Արուեստի քանգարան, Գր. հայաթեանցի ֆոնդ, Հ. Աճառեանի նամակը Գր. հայաթեանցիին (1 Մայիս 1911):

11 Մեյէի նամակի տողերի քարգամութիւնը մերն է:

12 Ի դէպ մշեմ, որ Մեյէն իր գրախօսականներում միշտ էլ խիստ է քննադատել Մառի լեզուաբանական տեսակէտները, սակայն մեծ զովստով է խօսել վրաց եւ հայ բանասիրութեան վերաբերող նրա երատարականութիւնների մասին:

13 Ա. Մեյէ, Գրախօսութիւն «Հայերէն արմատական բառարան»ի մասին (Bulletin de la société de linguistique de Paris, 1927, հատ. 27, էջ 51):

յէ»․ եւ եօթհատոր «Արմատական բառարան»ը՝ եօթեւանի այդ կիկլոպեան կոթողը կապուած է «Esquisse»—ին եւ «Altarmenisches Elementarbuch»—ին երկթեւ այս կայանին, որից սնուած է ամբողջ հայագիտութիւնը։ Ստուգաբանութիւնը, փոխառութիւններէ բնոյթը, բառերի մէջ իրենց հետքերը թողած զանազան քաղաքակրթութիւններէ ազդեցութիւնները՝ այս բոլորը բառարանում ուսումնասիրուած է Մեյլէի լեզուաբանական և բանասիրական ըմբռնումով, Մեյլէի պատմական մեթոտով։ Հայոց լեզուի եւ հայ ազգի համար ինչպիսի՝ բախտաւորութիւն է այդ երկու մտքերի շաղկապումը այս գործում։ Մեյլէն այնքա՛ն բարձր էր դնահատում այդ բառարանի նշանակութիւնը, որ կեանքի վերջին օրերին ձեռնամուխ է լինում դրա կական մասի ֆրանսերէն լեզուով ամփոփման»¹⁴։

Սակայն Հ․ Աճառեանի «Հայերէն արմատական բառարան»ի եւ միւս աշխատութիւններէ մասին Մեյլէի դրախօսութիւնները ներկայացնելուց առաջ ցոյց տանք մի քանի բառով, որ Մարիէսը չէ չափազանցել եւ Հ․ Աճառեանին չի թերազնահատել, քանի որ Աճառեանն ինքը հպարտութեամբ է նշել, թէ առաջնորդուել է Մեյլէի լոյսով։

«Հայերէն արմատական բառարան»ի առաջաբանից յայտնի է (խմբարտիպ առաջին հրատարակութիւն, հատ. Է¹⁵), որ հեղինակը երկար տարիներ է աշխատել այս հոյակապ գործի վրայ։ 1926 թ. բառարանի առաջին պըրակներէ մասին հրատարակած գրախօսութեան մէջ, Մեյլէն գրել է․ «Լեզուաբանութիւն սովորելու համար Փարիզ գալուց եւ արտակարգ արիւթիւն այսահանջող աշխատանքային պայմաններում լեզուաբանական մեթոտ իւրացնելուց յետոյ, պրն․ Աճառեանը չդադարեց հայերէնի բառազանձը ուսումնասիրելուց։ Երկար ժամանակ նրան թափառական են դարձրել հայ ազգի դժբախտութիւնները, սակայն յաճախ վշտալից իր կեանքի պայմաններում երբեք աչքաթող չէ արել իր մտադրութիւնը»¹⁶։ Բառարանի կազմութեան ընթացքի մասին միշտ էլ տեղեակ է պահել Մեյլէին։ Դեռեւս 1914 թ. փետրուարի 9ի նամակում Մեյլէն Մ․ Վրդ․ Մաքսուտեանին գրել է․ «Ինչպէս երեւում է, Աճառեանը բուռն թափով է աշխատում իր [Արմատական] բառարանի վրայ»¹⁷։ Նոյն թուականի Ապրիլի 14ին՝ «Ըստ երեւոյթին, Աճառեանը Բառարանի գործը առաջ է տանում․ ձեռագիրն արդէն պատրաստ է մինչեւ Դ տառը ներառեալ։ Այս ստուգաբանական բառարանը շատ օգտակար գիրք է լինելու»։

Հ․ Աճառեանը հայերէնի արմատական կամ ստուգաբանական բառարան կազմելիս չէր կարող, ի հարկէ, բաւարարուել լոկ աշխատանքի ընթացքի մասին տեղեակ պահելով իր ուսուցչին, որ հնդեւրոպական լեզուաբանութեան մեծագոյն հեղինակութիւններէց էր, պատրաստել էր լատիներէնի արմատական բառարանը, ստուգաբանել եւ ստուգաբանում էր հայերէն տասնեակ բառեր։ Ուստի նրա հայերէն ստուգաբանութիւնները բառարանի մէջ ընդգրկելուց րացի, Հ․ Աճառեանն թղթակցութեամբ յաճախ դիմել է նրա օգնութեանը եւ կարճերին․ «Հիւպիմանի մահից յետոյ —գրել է նա—․ հայ լեզուաբանութեան մեծագոյն հեղինակութիւնը եղաւ Meillet, լեզուաբանութեան ուսուցիչ-

¹⁴ Une cérémonie à la mémoire du Prof. A. Meillet, 1937, Փարիզ, էջ 48։

¹⁵ Երեւանի Պետական համալսարանի Հայագիտական կենտրոնը վերաբնութարակում է «Հայերէն արմատական բառարան»ը․ արդէն լոյս է տեսել առաջին հատորը, ուր ընդգրկուած է նախկին եօթերորդը։

¹⁶ Revue des Etudes Arméniennes, հատ. 6, 1926, էջ 333։

¹⁷ Երեւան, Մատենադարան, Մ․ Վրդ․ Մաքսուտեանցի ֆոնդ։

չըս, որ եւ այսօր (1935 թ. —Մ. Մ.) ընդհանուր լեզուաբանութեան համալեզու բարձրագիտական հիմնական է: 35 տարիներ թղթակցութեամբ բազմատեսակ ցուցումներ եմ ստացել իրանից, իր միջոցով ճշտել բազմաթիւ ստուգաբանութիւններ, ստացել իր հաւանութիւնը կամ մերժումը, որ և յաճախ յիշատակում եմ բառարանիս մէջը¹⁸: Եւ իրօք, շատ բառերի ստուգաբանութեան վերջում բառարանում կարգում ենք, որ տեղեկութիւնը Մեյէի անձնական մի նամակից է:

«Հայերէն արմատական բառարան»ում ամէն մի բառի մասին խօսում է հինգ բաժնում՝ Բառագիտութիւն, Ստուգաբանութիւն, Ստուգաբանութիւնների պատմութիւն, Գաղափարական ձեւեր եւ Հայերէնից փոխառեալ բառեր: Համարեա այս բոլոր բաժիններում, հեղինակի իսկ խոստովանութեամբ առկայ է Մեյէի (եւ Հիւլալմանի, ի հարկէ) առաջնորդող միտքը, նրա «Լատինեքէն ստուգաբանական բառարան»ի նմուշը: Այսպէս.

«Բառագիտութիւն» բաժնում.

Հանգուցեալ Հ. Ն. Ալիեանը «Հայերէն արմատական բառարան»ի դրախտութեան մէջ (Համդէտ Ամսօրեայ, 1930, էջ 486) քննադատել է հեղինակին նրա համար, որ ընդգրկել է «անլուր, բարբարոս, տարակուսական, անսովոր, հաղուսգիւտ եւ փոխառեալ բառեր»: Բառարանի առաջաբանում (Հատ. Ա, էջ 11) հեղինակը նրան պատասխանելիս վկայակոչել է իրնուր եւ Մեյէի «Լատինեքէն ստուգաբանական բառարան»ը, որի մէջ էլ այդպիսի անսովոր եւ անսովոր բառերը յիշուած են իրենց հերթին առանց խորութեան. օր. էջ 863, scada: մեկնական բառ, առանց բացատրութեան, չստուգարանուած: Եւ այս գրողն է Մեյէ, զգո՛յ՜լ եւ բռնախղիւր գիտնական:

«Ստուգաբանութիւն» բաժնում.

Վերեւում մէջ բերեցինք Հ. Աճառեանի վկայութիւնը, թէ 35 տարիների թղթակցութեամբ եւս Մեյէի միջոցով ճշտել է բազմաթիւ ստուգաբանութիւններ (Հատ. Ա, էջ 15): Բառարանի առաջաբանում հեղինակը համեստաբար գրել է, թէ հայադէտ լեզուաբանների (Հիւլալման, Մեյէ, Լիտեն, Փետերսեն...) առաջարկած ստուգաբանութիւններից բացի ինքն էլ ունի հրատարակուած կամ անտիպ բազմաթիւ ստուգաբանութիւններ, որոնք ընդգրկուած են բառարանում. սակայն նա ստոյգ է համարել միայն այն մեկնութիւնները, որոնք արժանացել են Հիւլալմանի եւ Մեյէի հաւանութեան:

«Ստուգաբանութեանց պատմութիւն, երբեմն նաև ուղիղ ստուգաբանութեանց համար —գրել է Հ. Աճառեանը—, օգտուած եմ նաև անտիպ գործերից: Գարապաշեանի, Ա. Խաչատրեանի, Մեյէի, Հիւլալմանի եւ ուրիշների հետ ունեցած անձնական ծանօթութիւնս և թղթակցութիւններս շատ արդիւնք են տուած ինձ: Յատկապէս, ինչպէս վերը յիշեցի, իմ ուսուցիչ Մեյէի հետ ունեցած թղթակցութիւնս 1898 թուից սկսեալ մինչև այժմ անընդհատ, շատ արդիւնաւէտ է եղած» («Հայերէն արմատական բառարան», Հատ. Ա, էջ 20): Նկատենք, որ Մեյէն յիշատակում է առանձնապէս:

Ի դէպ ասենք, որ ստուգաբանութեան եւ ընդհանրապէս հայագիտութեան վերաբերող հարցերով Մեյէին դիմել են նաև ուրիշ Հայ գիտնական-

¹⁸ «Հայերէն արմատական բառարան» հատ. Ա, էջ 15: Ի միջի այլոց ճշմէմ, որ բառարանի սկզբում հեղինակը իր ձեռագիշմերի նկարների շարքում դրսի է հանել Մեյէ-իը՝ «Նուիրում էմ» ձօնով եւ «Յրախոսաբար տոմ», Հ. Աճառեան, տարագրութեամբ:

Բառարանի մօր իրաւաբանութեան մէջ չկայ այս էջը:

ներ՝ Կ. Բասմաջեանը օտար լեզուների բառերի հայերէն տառադարձութեան¹⁹, Մ. Արեգեանը հայերէնի ուղղագրութեան բարեփոխման²⁰, Խ. Յովհաննիսեանցը, Լ. Մսերեանցը, Գ. Տէր Մկրտչեանը (Մէարան), Մ. Վ. Մաքսուտեանցը, Ա. Զօպանեանը եւ ուրիշներ՝ հայագիտական զանազան խնդիրներով: Մեյից ստացուած պատասխանները մասամբ պահուած են Երեւանի գիւմնէզիում²¹: Հայ եւ օտար հայագէտներ վստահութեամբ են գիմէլ Մեյի ուսումնասիրութիւններին կամ անձնապէս նրան, որովհետեւ, ինչպէս գրել է Հ. Փետերսենը, «Զեւլաճանի գործերից յետոյ Մեյի տշխատութիւնները հայ լեզուարանական որեւէ ուսումնասիրութեան ամենից անհրաժեշտ մեկնակէտն են»²²:

ՄԵՅԷՆ Հ. ԱՃԱՌԵԱՆԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՐ

Հետեւեալ տողերը ասում են այն մասին, թէ ինքը՝ Աճառեանը, ղեկեւ 1898 թ. ինչպիսի՞ համարում է ունեցել Մեյի, որպէս հայերէնի դասախօսի եւ հայագէտի մասին. «Հայ լեզուի ուսուցման եղանակը յԱրեւմուտ» յօդուածում Օկիւսթ Քարիէրի հայերէնի դասաւանդման եղանակը բնութագրելուց յետոյ, Հ. Աճառեանը Մեյի մասին գրել է. «Հայագիտութիւնը սակայն աւելի լուրջ, ծանրաբորւ եւ հմուտ ներկայացուցիչ մ'ունի յանձին պրն. Մեյի: Սա մի երեսնամեայ նիւար (ինչպէս կ'ըլլան բոլոր աշխատաւոր գիտնականները), սրամիտ, լուրջ, եւ թեթեւաշարժ երիտասարդ մէ: Դեռ երեսնամեայ, բայց արդէն ստացած է վարդապետութեան աստիճանը, որ այնպէս դժուար է փարդի մէջ: Լեզուարան, նուիրուած միայն լեզուարանութեան, հմուտ է հնդեւրոպական բոլոր մայր լեզուաց եւ այս իսկ նպատակաւ ուսած է նաեւ հայերէնը, զոր կատարելագործելու համար անցած էր Կովկաս, ուր ժամանակ մը հայերէն խօսած է: Տեսած է էջմիածին, Ալաշարակ, բարձրացած է Արազած լեռը եւ այլն: Մանօթ է մեր աշխարհի գրական բարբառներուն եւ կը կարդայ հայերէն թերթ եւ ուրիշ լեզուարանական աշխատութիւններ: Ուսուցիչ Բարձր ուսմանց վարժարանին մէջ, ուր կը դասախօսէ համեմատական քերականութիւն, լիթուաներէն, սլաւերէն, զանդկերէն. իսկ այս մերջին տա-

19 Հեմակ հայերէնի տառադարձութեան մասին, Բաճաէր, 1902, Գ, էջ 253-56:

20 Մեյի անձնական նամակ, Երեւանի Պատմական արխիւ ու Գրականութեան եւ Արւեստի քանդաւան, Մանուկ Աբեղեանի ֆոնդ:

21 Մէրքերեմ մի հաստատ միայն Մեյի կամայեանցի նամակից, որ ուղղուած է այն ժամանակ (1911 թ.) Փարիզում Մեյի ուսանող Մերսոյ վ. Մաքսուտեանցին. «...ինչու որ եմ քեզանց՝ Մեյից իմանալ, թէ ուստակ միայն գտաւ» է նշանակում եւ զգիւ իր ստիմաններով», թե՛ եւ այլ բան. այն եւ այդ բանը որեւէ կապ ունի՝ մեր առեւ եւ պարսկերէն բառի հետ: Արդեօք նա կարո՞ղ է որեւէ բացատրութիւն տալ մեր գիր եւ դասաւանդման: Ռուսերը ասորեւ՞ն է. թէ պարսկերէնից փոխ առնաւ. (նամակի լուսանց տու՝ «Ո՞ր ձեւն է աւելի ճիշտ՝ Ռուսակ թե՛ Ռուսակ»): Բացի այդ, նաւակաւորի նշանակում է ճար կատիկ, բայց ի՞նչ է կատիկը... Ինչոքն է հարգեցէ՞... պ. Մեյի՞ն շնորհաւ կալիքս իր քննադատութեան (Ազաթանգեղոսի քննական հրատարակութեան մասին, որ գրել է Մեյին — Մ. Մ.] եւ ուղարկածի ընդն քննադատականի առանձնատիպի — Մ. Մ.] համար» (Երեւան, Մատենադարան, Մ. Վ. Մաքսուտեանցի ֆոնդ, նամակ 28 Մարտի 1911):

22 H. Pedersen. Les pronoms démonstratifs de l'ancien arménien, Փակիմեակը, 1906, առանձնատիպ, էջ 20:

րին աւելցուց նաեւ Հայերէն... Մէյէ Ծրանսայի միակ Հայագէտն է թիւով եւ արժանիքով...»²³ :

Նոյն 1898 թ. Հ. Աճառեանը Փարիզից գրել է Լեւոն Մսերեանցին. «...Մէյէ Հայերէն պէտք եղածին պէս սորված է եւ կարող է կարգաւ որեւիցէ Հայերէն աշխատութիւն: Զարմանալի կը լինի, որ երոպայի Հայապէտ մը Հայագէտ անունը կրէ եւ Հայերէն չգիտնայ: Այսպէս օրինակ, ես զարմանում եմ, որ Հիւպլիման դանդաղ է յայտնում, որ Հայագիտութեան վրայ Հայերը ուսման համար Հայերէն կը գրեն, այս գրքերը կորսուած են մեզ համար կ'ըսէ: Ի դուր խօսք: Երեք տարուան մէջ մի օր չլսեցի Մէյէից այսպիսի դանդաղ մը: Ինչ կարծում եմ, թէ հայագէտները պարտաւոր են հայերէն սորվիլ»²⁴ :

Այժմ տեսնենք, թէ Մէյէ'ն ինչպիսի դրուատանքով է արտայայտուել Հ. Աճառեանի, որպէս Հայագէտի եւ անխոնջ հետազոտողի մասին, ինչպէ՛ս է դնահատել նրա աշխատութիւնները:

Հ. ԱՃԱՌԵԱՆԸ ՄԵՅԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

Վերելում ասացինք, որ Հ. Աճառեանը գիտական հարցերի լուծման համար նամակներով դիմել է Մէյէին: Վերջինս փոխադարձաբար մատահելով իր գիտնական աշակերտին՝ Հայագիտական տեղեկութիւններ է խնդրել նրանից: Սակայն ստացած պատասխանը իր ուսումնասիրութեան մէջ իբրեւ փաստ օգտագործելիս երբեք չի թերացել նշել, թէ այդ տեղեկութիւնը իրեն հաղորդողը Հ. Աճառեանն է: Բերենք դրա օրինակներէց:

Հին Հայերէնում տեքնիքիւմ բառի ուղղագրութեան մասին խօսելիս, Մէյէն գրել է, թէ գրութեան ճիշտ ձեւը պէտք է լինէր տեքնիքիւմ՝ Ե—ով, եւ այդ հաստատելու համար, բացի իր փաստերից, վկայակոչել է Հ. Աճառեանի անձնական հաղորդումը. «Եւ իբօք, մի հաղորդման համաձայն, որ պարտական ենք պրն. Աճառեանի սիրալիի պատրաստակամութեան, այս բառը, որ մէջէ անդամ է հանդիպում Աւետարանում (Ղուկ., Գ, 1), գրուած է Ե—ով ե ոչ թէ Է—ով, այսինքն՝ տեքնիքեանն»: Այնուհետեւ նշուել են էջմիածնի նախկին Մատենադարանի այն ձեռագրերը, որ Մէյէի ցուցումով Հ. Աճառեանը ընթերցել է այս խնդրի պարզարանման համար: Մէյէն աւելացրել է. «Պրն. Աճառեանը ենթադրում է նաեւ, թէ 1295 թ. մի ձեռագրում կարելի է կարգաւ նոյնպէս տեքնիքիւմ. սակայն ձեռագրի գրչութեան Է—ն եւ Ե—ն այնքա՛ն են նման, որ պրն. Աճառեանը ոչինչ չի պնդում»²⁵ :

Մի այլ դէպքում, Հ. Աճառեանը նամակով իր դիտողութիւնն է յայտնել Մէյէի հրապարակած մի կարծիքի վերաբերեալ: Վերջինս օգտուելով դրանից՝ իր յօդուածին ուղղում է աւելացրել, յայտնելով ճշտողի անունը: Այսպէս. Հայերէն ցիւլ բառը ստուգաբանելուց որոշ ամսանակ անց՝ Մէյէն գրել է. «Այս *Mémoires* -ում [Փարիզի Լեզուաբանական ընկերութեան տեղեկագիրում — Մ. Մ.], Հտ. 18, էջ 62, ես խօսել եմ Հայերէն ինչ—որ *ցուլ «առաստաղ» բառի մասին: Պրն. Աճառեանը ինձ նկատել է տալիս, թէ այս ուղղականը լոկ ենթադրուել է Աւետարանում հանդիպող յօդանի սեռականի

²³ Բագմազէպ, 1898, Յուլիս, էջ 320:

²⁴ Գրել. եւ Արուստի քանգարմ, Լ. Մսերեանցի ֆոնդ:

²⁵ «Étymologies arméniennes», («Հայերէն ստուգաբանութիւններ»), *Mémoires de la société de linguistique de Paris*, հատ. 11, 1900, էջ 400:

ցուց ձևի գոյութիւնից, թէ այն ճիշտ չէ և մի ձեռագրում յայտնաբերուած ուղղականի իսկական ձևն արդէն կայ Վենետիկի Առնոն քառարանում»²⁶ :

Հայերէն յղի բառը ստուգաբանելուց առաջ Մեյէն նամակով տեղեկացել է Հ. Աճառեանից, թէ ինչպիսի՜ ստուգաբանութիւններ են առաջարկուած այս բառի համար: Եւ ըստ այնմ Մեյէն գրել է²⁷. «Այս բառը չկայ պրն. Աճառեանի Արմատական մեծ բառարանի լոյս տեսած մասում: Իմ հարցումս, պրն. Աճառեանը յիշատակում է միայն երկու համեմատութիւն...»²⁸

«Կեանքիս յուշերից» գրքում (էջ 276) Հ. Աճառեանը պատմում է, թէ Շուշիում Մեյէն նրան կարգաւ է տալիս իր կազմած «Դասական Հայերէնի համեմատական քերականութեան ուրուագիծը»՝ «Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique», «Մեյէն կազմել էր իր Հայերէնի քերականութիւնը եւ ուզում էր, որ ձեռագիրը միասին կարգաւորէ նախքան տպագրելը, որպէսզի եթէ պատահական սխալներ սպրդած լինէին, ուղղէինք: Այս աշխատանքը կատարեցինք»:

Մեծ նշանակութիւն տալով Հ. Աճառեանի կարծիքին՝ Մեյէն անտարակոյս խնդրել է նրանից, որ գրախօսութիւն գրի իր «Esquisse...»-ի մասին, երբ ըստ է տեսել 1903ին: Աճառեանը պատասխանել է. «...ինչ վերաբերում է գրախօսութեան, թերեւս այն հրատարակեմ «Մուրճ»ում. դիտէք, որ սա Հայերէն պարբերականներից լաւագոյնը եւ այժմ ամենատարածուածն է. այդպիսով գրախօսականը դրանում աւելի շատ կը տարածուի, քան այլուր»²⁹:

Հ. Աճառեանի նկատմամբ Մեյէի ունեցած վստահութեան, նրա գիտական կարծիքին վստահելու մի այլ օրինակ. Մեսրոպ Վրդ. Մաքսուտեանցին գրած մի նամակից (Մարտի 26, 1912 թ.) տեղեկատւում ենք, որ Մեյէն գրաբարի իր կազմած գերմաներէն քերականութեան սրբազրական մամուլներն ուղարկել է Հ. Աճառեանին՝ ստուգման համար. «Մերելի Մաքսուտեանց —գրել է նա—, վերջապէս ստացայ Աճառեանի սրբազրած փորձնական էջերը: Ի միջի այլոց, նա ձեգանից աւելի վրիպակներ չի յայտնաբերել»: Մեյէի մէկ ուրիշ նամակից (22 Նոյ. 1912) կարելի է եզրակացնել, որ նա Աճառեանի կարծիքն է խնդրել նաեւ նոյն աշխատութեան բառացանկի մասին. «Աճառեանի ընդունած այրբենական հերթականութիւնը հնարաւոր է հնչելական փոխառութեան տեսակից»: Ի դէպ, բառացանկը կազմել է Մաքսուտեանցը:

Մեյէն հիմքեր ունէր, անկասկած, հայագիտական առանձին հարցերում դիմելու Հ. Աճառեանին, իրբե հեղինակաւոր, խոտապահանջ և իր ուսուցչի պէս զոյշ հայադէտի խորհուրդներին, գիտական տեղեկութիւններին ու կարծիքին: Դեռեւ 1902 թուականի Հոկտ. 14ին Արշակ Զօպանեանին գրած մի նամակում Մեյէն իր աշակերտին որակում է որպէս ժամանակի «հայ լեզուաբաններից լաւագոյնը». «Եւ այդ յօդուածը զրեցի, որպէսզի նշեմ այն, ինչ որ ուզում էր Աճառեանը՝ իմ եւ որակեալ մասնագէտների կարծիքով հայ լեզուաբաններից լաւագոյնը»³⁰: Կ. Բամաջեանի «Հայոց արդի պատմութիւն

26 Mémoires de la société de linguistique de Paris, XVIII, 1913, 377.

27 Revue des Etudes arméniennes, X, 1930, 184.

28 Հ. Աճառեանի նամակի լրիւ քարգամուրիւնը տրւած է սոյն մենագրութեան վերջում:

29 Նկատենք, որ Հ. Աճառեանի «մատենախօսականը» «Esquisse...»-ի մասին լոյս է տեսել Հանդէս Ամսորեայում, իսկ Մուրճում երատարակուել է մի այլ գրախօսութիւն, որ Աճառեանը ձեռքարկել է Մեյէի:

30 Գրականութեան եւ Արուեստի քանգարան, Ա. Զօպանեանի փոնդ:

(1375—1916)» աշխատութեան գրախօսականում Մեյէն իր բն. թերութիւնն նշել է հետեւեալով. «Յաճախ պարզ անուանացանկեր ենք գտնում այնտեղ, որտեղ սպասելի էին մտքեր: Եւ այդ անուանացանկերը լրիւ չեն. ժամանակակից հայ դրողներին թուարկելիս, ինչպէ՞ս կարելի է մոռանալ պրն. Ա. Զօպանեանին, որ, ի միջի այլոց, այնքան բան արեց իր հայրենիքը Ֆրանսիայում ճանաչել տալու համար. գիտնականներ թուարկելիս ինչո՞ւ մոռացութեան տալ պրն. Աճառեանին՝ նշանաւոր լեզուաբանին եւ բանասէրին»³¹:

Հ. Աճառեանի մասին Մեյէն մեծ գովեստով է արտայայտուել ոչ միայն նամակներում կամ որեւէ առիթով, այլև նրա աշխատութիւններին մասին հրապարակած գրախօսականներում, ի լուր բոլորի: Այսպէս օրինակ. «Հայ բարբառների դասակարգում» աշխատութեան Փրանսերէն հրատարակութեան գրախօսականը սկսում է «Պրն. Աճառեանը իր ողջ կեանքը նուիրել է իր մայրենի լեզուի՝ հայերէնի ուսումնասիրութեան» տողով եւ եղբայրակուսում է հետեւեալներով. «Նոր գիտական արժանիքը երեւան է գալիս նրա հրատարակութիւնների մէջ: Ես, որ գիտեմ, թէ ինչպիսի՞ կամք, սիրով կ'առէի՝ հերոսութիւններ մէջ: Ես, որ գիտեմ, թէ ինչպիսի՞ կամք, սիրով կ'առէի՝ հերոսութիւնն անհրաժեշտ եղաւ նրան՝ իր գիտական կրթութիւնը ձեռք բերելու համար, թէ նիւթական ու բարոյական ինչպիսի՞ պայմաններում երկար տարիներ, երբեք չթուլացող յարատեւութեամբ շարունակեց հետազոտութիւններ, որոնք քիչ են խրախուսւել, այստեղ ուղղում եմ անպայման ասել, թէ ինչպիսի՞ հիացմունք ունեմ ոչ միայն նրա գիտութեան, նրա աշխատանքային հազուադիւս կորովի, այլեւ նրա բնաւորութեան նկատմամբ»³²:

Ոչ միայն գրաւոր, այլև բանաւոր ձևով Մեյէն հրապարակաշօքն յայտնել է իր յատուկ ուրիշ, յարգանքը եւ բարձր կարծիքը Հ. Աճառեանի ներկատմամբ: 1931 թ. Մայիսին Արեւելքում ճանապարհորդելիս, Մեյէն այցելում է Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանը, որի շրջանաւարտներից էր Հ. Աճառեանը: Այդ մասին ժամանակի «Նոր Լուր» հայկական թերթը «Պրոֆ. Մեյէն այցելած է Կեդրոնական վարժարան եւ Ղալաթիոյ եկեղեցին» հաղորդագրութեան մէջ գրել է³³. «Նշանաւոր արեւելագէտ—լեզուագէտ Պրոֆ. Մեյէն այսօր [Կիրակի, 11 Մայիս 1931 — Մ. Մ.] այցելած է Կեդրոնական վարժարան. պրոֆեսորը ուսուցիչը ըլլալով Կեդրոնականի նախկին աշակերտ, բազմաճառ բանաւոր եւ լեզուագէտ Պ. Հրաչեայ Աճառեանի, փափաքած է այցելել անոր ուսած վարժարանը: Աշակերտութիւնը հաւաքուած է սրահ, ուր տնօրէնը ներկայացուցած է պրոֆեսորը եւ խնդրած է քանի մը քաջակերական խօսք ուսանողութեան համար: Պրոֆեսորը Փրանսերէն լեզուով խանդավառ խօսքեր ուղղած է ըսած է, թէ ինք համակրութիւն յայտնելու եկած է և տեսնելու այն վարժարանը, ուր շնչած են Փասթէօրի հաստատութեան աշխատակից գիտուն Մանուէլեան եւ Պ. Աճառեան, եւ որոնց մասին լաւագոյն գաղափարը ունեցած է, եւ իրեն հաճելի պարտականութիւն համարած է գալ այցելել:

31 Revue Critique, հաս. 83, 1917, էջ 322:

32 Journal Asiatique, 1909, էջ 550-560:

33 Նոր Լուր քերթը հազարդել է մաւե, չոր 1931 թ. Մայիսի 9ին, Պոլսի համալսարանի իրաւաբանական քաժմի օրախում Մեյէն դասախօսել է «Լեզու և քաղաքակրթութիւն» քննալով. «Մակայն —գրեց մեզ տիկին Մեյէն իր մամակում (11 Նոյ. 1933)», —Թաւրթիքը բուռն կերպով յարձակուեցին մրա (Մեյէն) վրայ այն քանի համար, որ մա չասաց, թէ հեքեքը թուրքեր էին: Դասախօսութեան յայտնի օրը (թէ՛ հրկու օր յետոյ) Պոլսից մեկնեցինք. պրն. Տիւմբիլը, որ այն ժամանակ դասախօս էր Կ. Պոլսում, մեզ ասաց, թէ լաւ կը լինի, որ հեռանանք Երկրից»:

«Պատմած է, որ Հ. Աճառեան ի՛նչ անձկութեան մէջ կ'աշխատէր եւ զմայլելի հաստատամտութեան եւ բեզուէն բնդունակութեան պանծալի օրինակ մը կ'ընծայէ՝ ամէն սկիսածանքի գիտուն մը հանդիսանալով: Պրոֆեսորը այսօր ցեղած է յետոյ դասարանները³⁴ եւ «յապորաթուարը»: Պրոֆեսորը այցելած է նաեւ Ղալաթիոյ եկեղեցիք»³⁵:

Ժամանակակիցները երանի են տուել Մեյէին, որ Հայոց լուսադոյն լեզուաբանը նրա աշակերտն է. «Երանի՛ պ. Մեյէին —գրել է Կ. Բասմաշեանը—, որ Աճառեանի նման յամառ աշխատող եւ բանիրուն աշակերտ մ'ունեցած է»³⁶: Կոմ Մեյէի համար առանձին սլափիւ էին համարել նշելով, թէ Աճառեանը նրան է աշակերտել. Ա. Զօպանեանը 1936 թ. Մեյէի մահուան առթիւ գրել է. «Իր աշակերտներէն յիշելու արժանի լեզուաբաններ եղած են Դաւիթ—Բէկ... Մաքսուտեան վարդապետը... եւ մանաւանդ յայտնի լեզուաբան Հրաչեայ Աճառեանը՝ Հայ լեզուաբաններու մեծագոյնը: Մեյէ կը հպարտանար Աճառեանով, զոր ջերմօրէն կը սիրէր եւ որուն աշխատութեան կը հետեւէր ուշադրութեամբ»³⁷: Մեյէի համարն առթիւ Հանգէս Ամսօրեայն եւ հայալէտ պըրոֆ. Յրէտէրիք Ֆէյսին բաւարարուել են յիշատակելով իրայն Աճառեանին որպէս Մեյէի հանրայայտ աշակերտ. «Անոր մէկ ուրիշ արժանիքն է հայալիստութեան համար —գրել է Հանգէսը—, որ հասցուցած է կարող աշակերտներ, որոնց կարգին պիտի յիշատակուի նաեւ Հայ լեզուաբանը Հրաչեայ Աճառեանը»³⁸: Պրոֆ. Ֆէյսին գրել է. «Այսպիսի գիտուն ուսուցիչ մը ունեցաւ անշուշտ շատ աշակերտներ, որոնցմէ քանի մը հոգի արդէն մեծ տեղ դրաւ եւ լեզուաբանութեան մէջ: Միայն մէկը նշանակելով պիտի զոհանամ, որովհետեւ ասիկա բոլոր հայերուն ծանօթ է... Հրաչեայ Աճառեան, Երեւանի համալսարանին ուսուցիչը»³⁹:

Մեյէի եւ ժամանակակիցների հիացմունքը Հ. Աճառեանի նկատմամբ ծնունդ է առել Հայ մեծ լեզուաբանի աշխատութիւնների ճիշտ արժէքաւորումից, որոնք մեծ մասամբ լոյս են տեսել հայերէն, մի քանիսր Փրանսիերէն եւ գերմաներէն, իրաւամբ արժանապիւ են հայ եւ եւրոպացի լեզուաբանների ու բանասէրների բարձր հաւանութեան: Նրան բոտ արժանւոյն, առաջինը եւ ամենարժր զնահատուկներից է եղել նրա ուսուցիչ Մեյէին, որովհետեւ նա էր ամենից լաւ ըմբռնում այդ հետազոտութիւնների խորութիւնը: Հետեւաբար, եւրոպական մասնադիտական մամուլում դրանց մասին իր հրապարակած հե-

34 Այբի տիկին Սաֆիկ Աճառեանն ամուսնաց լած լինելով՝ մեզ պատմեց հետեւեալը. Մեյէն դասարաններում որոնել է Հ. Աճառեանի գիմնակարը եւ չգտնելով՝ իր գարնանէն ի յայտնել տնօրէնին: Սա Աճառեանից նամակով խնդրել է մի լուսանկար դրոշմի սրահում կախելու եւ ուրիշ անգամ չափօքով չմնալու: Խախտելով Աճառեանը նրան ուղարկել է մի փոքրիկ լուսանկար, չսպասելով, որ մի ծանօթ իւզանակարից նրան անհասկացի պատաստի վրայ: Նկարչի մասին է. «Դուստր արտիստները, սովոր էի խաբելու»:

35 Նոր Լուր բերքը 1931 թ. Մայիսի 12ի հաղորդագրութեան մէջ գրել է. «Պրոֆ. Մեյէ, որուն կեդրոնական վարժարան այցելութիւնը գրած էիմէ իրէկ, այս առթիւ ճնշեց Ղալաթիոյ եկեղեցւոյն պատկանող երկու ձեռագիր Աւետարաններ, որոնք իբր հնուքեան մեծ արժէք կը ներկայացնեն: Պրոֆ. Մեյէ այդ ձեռագիրներուն մասին մանրամասն քաջատրութիւններ առաւ»:

36 Բանասէր, 1902, էջ 320:

37 Անահիտ, 1936, Բ. 5-6, էջ 28:

38 Հանգէս Ամսօրեայ, 1936, էջ 406:

39 Բաղմալէպ, 1937, էջ 39:

ղիտակաւոր դասախօսութիւններով, դիտական ընկերութիւններէ նիտսերում տուած հաղորդումներով նա Հ. Աճառեանին եւ նրա հետազօտութիւնները ծանօթացրել է լեզուաբանների եւ լոանաէրների շրջանակներում: Այսպէս օրինակ, Փարիզի Լեզուաբանական ընկերութեան նիստերի արձանագրութիւններէ մէջ կարելի է կարդալ, որ Ընկերութեան մշտական քարտուղար Մեյէն այսինչ նիստում ընկերացել է Աճառեանի մի դիտողութիւնը հայ բարբառագիտութեան վերաբերեալ (*Séu Bulletin de la société de linguistique de Paris*, 1908, էջ XIII), կամ ամփոփել է Աճառեանի «Հայերէն ստուգարանութիւնները» յոգուածը *Bulletin de la société de linguistique de Paris*, 1916, էջ 122): Փարիզի Հայագիտական ընկերութեան (*Société des Etudes arméniennes* 1927 թ. Յունուարի 9ի նիստի արձանագրութեան մէջ կարգում ենք, թէ Մեյէն հաղորդել է Հ. Աճառեանի՝ Հայոց լեզուի ստուգարանական մեծ բառարանի հրատարակութեան մասին (*Revue des Etudes arméniennes*, 1927, հատ. 7, էջ 354): Այլ դէպքերում Մեյէն մանրամասն չարդարել եւ մեկնաբանել է Հ. Աճառեանի մի կարեւոր ուսումնասիրութիւն: Այսպէս, Վիեննայի Դարաբաղի բարբառինչ հետազօտութիւնը Մեյէն ամփոփել է 10 էջում⁴⁰, որովհետեւ, ըստ նրան, Աճառեանի տեղեկութիւնները հաւաստի են և շատ մեծ կարևորութիւն ունեն թէ՛ հայերէնի պատմութեան եւ թէ՛ ընդհանուր լեզուաբանութեան համար. եւ բացի այդ, թերեւս գիրքը քիչ տարածում կ'ունենայ, քանի որ հայերէն է զրուած եւ սովորութեամբ վաղարշապատում: Հայերէն կարդացող օտար լեզուաբաններ միշտ էլ սակաւաթիւ են եղել:

Մեյէն անշուշտ անհամբեր սպասում էր, որ վերջ գտնէին քանական թուականների հասարակ ուսուցիչ Աճառեանի աստանդական թափառումները եւ, որ կարեւորն էր, նա դասախօսական լայն գործունէութիւն ծաւալէր բարձրագոյն դպրոցում: Այդ ցանկութիւնը իրականանում է, երբ Հայաստանի Պորհրդային կառավարութիւնը Հ. Աճառեանին հրաւիրում է մշտապէս դասախօսելու Երեւանի նորահաստատ Հայկական Պետական Համալսարանում: Մեյէն այս առթիւ իր ուրախութիւնն է յայտնել մամուլում «Հ. Ս. Պ. Հ. Պետական Համալսարանի գիտական տեղեկագրի» առաջին հատորի մասին զբարխօսութեան մէջ (1925 թ.). «Շնորհիւ այն ինքնավարութեան, որ վայելում են Պորհրդային Հանրապետութիւնների Միութեան անդամները, Հայերը կարողացել են Երեւանում կարմակերպել բոլոր Հայկական Համալսարան, որ տեղ բանասէր եւ լեզուաբան Հ. Աճառեանը վերջապէս գտել էր իր տաղանդին եւ գիտելիքներին պատշաճ տեղը» (*Revue des Etudes arméniennes*, հատ. 5, 1925, 187—188):

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Երուսաղէմ
(Շաբ. 1)

40 *Journal Asiatique*, 1902, էջ 581: